

MAREK ILNICKI*

UWOLNIENIE MICHAŁA CHODORKOWSKIEGO: NOWY ETAP LIBERALIZACJI ROSJI?

Niniejszy artykuł dotyczy skutków ułaskawienia przez prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina założyciela firmy naftowej Jukos Michaiła Chodorkowskiego. Autor przedstawił szeroką analizę możliwych przyczyn decyzji Prezydenta Rosji, jak również przybliżył obowiązujące w tym kraju podstawy prawne regulujące procedurę ułaskawienia. W myśl dotychczasowej praktyki złożenie prośby o ułaskawienie jednoznaczne było z przyznaniem się osadzonego do winy, czego ani Chodorkowski, ani też jego współnik nie chcieli uczynić. Zdaniem autora udało się wypracować kompromis; rosyjskie przepisy wymagają osobistego sformułowania prośby o ułaskawienie, jednak przyznanie się do winy nie jest obowiązkowym elementem tej procedury. Wśród możliwych przyczyn uwolnienia Chodorkowskiego wymieniono takie czynniki, jak: próba poprawy wizerunku Rosji przed inauguracją zimowych igrzysk olimpijskich w Soczi; wykazanie niesłuszności zarzutów o łamaniu praw człowieka w przedmiotowej sprawie; odwrócenie uwagi opinii publicznej od pogarszającej się sytuacji geopolitycznej w Federacji Rosyjskiej; próba zagłuszenia głosów opozycji obalającej mit o sukcesach dyplomatycznych Prezydenta Putina; czy też próba demonstracji szczególnej więzi politycznej między Rosją i Niemcami, które pośredniczyły w procesie uwolnienia Chodorkowskiego. Autor zwrócił uwagę także na fakt, że uwolnienie Chodorkowskiego nie było związane z amnestią więźniów ogłoszoną przez Dumę Państwową na cześć dwudziestolecia rosyjskiej konstytucji i jego zdaniem ostatnie zmiany polityczne w Rosji potwierdzają teorię o próbie poprawy wizerunku. W artykule zawarto także obszerną analizę systemu opodatkowania największych rosyjskich koncernów naftowych w latach 2000–2001 i przybliżono możliwe motywy aresztowania Chodorkowskiego. Zdaniem autora zdziwienie wywołuje nie tyle utrzymywanie się w społeczeństwie rosyjskim dużego zaufania do władzy państwowej, lecz postawa wpływowego rosyjskiego biznesu i liberalnych polityków.

---

* MAREK ILNICKI – profesor Akademii Humanistycznej im. A. Gieyszтора w Pułtusku; jego zainteresowania naukowe dotyczą problematyki politycznej i społecznej współczesnej Rosji.

Nieoczekiwane ułaskawienie Michaiła Chodorkowskiego 20 grudnia 2013 roku przez prezydenta Władimira Putina i wypuszczenie jego na wolność spowodowało w Europie i USA ożywione dyskusje poświęcone analizie przyczyn takiego aktu dobrej woli rosyjskiego kierownictwa politycznego. O zamiarze ułaskawienia najbardziej znanego rosyjskiego więźnia niespodziewanie poinformował prezydent W. Putin zaraz po swojej corocznej konferencji prasowej, nazywanej przez kremlowską propagandę „rozmową z narodem” i transmitowanej przez telewizję na żywo. Prawie czterogodzinna konferencja prasowa z 19 grudnia 2013 roku okazała się mało interesująca i treściwa w porównaniu z wcześniejszymi maratonami telewizyjnymi W. Putina¹.

Podczas konferencji nie poruszono kwestii demokracji, opozycji i więźniów politycznych w Rosji, chociaż w ubiegłych latach padały pytania na ten temat i odpowiedzi na nie rosyjskiego lidera, prawdopodobnie skrupulatnie przygotowywane, a „rozmowy” odbywały się według kremlowskiego scenariusza². Po „rozmowach” W. Putin, jakby „przy okazji”, poinformował o zamiarze spełnienia prośby M. Chodorkowskiego o ułaskawienie i uwolnienia tego znanego więźnia. Wyglądało to tak, jakby ułaskawienie Chodorkowskiego było mało znaczącym wydarzeniem dla rosyjskiego prezydenta, mniej ważnym niż problemy gospodarki mieszkaniowo-komunalnej w niewielkich miejscowościach Dalekiego Wschodu, które były omawiane podczas konferencji prasowej.

Oświadczenie W. Putina było zupełnym zaskoczeniem dla adwokatów M. Chodorkowskiego. O niczym nie wiedziały również władze Republiki Karelii, gdzie był więziony założyciel firm naftowej Jukos, choć prośba o ułaskawienie, zgodnie z ustawodawstwem rosyjskim, jest początkowo składana w regionalnej komisji do spraw ułaskawienia przy gubernatorze (przewodniczącym władzy wykonawczej w regionie)³. Wcześniej różni przedstawiciele rosyjskich władz niejednokrotnie oświadczyli, że Michaił Chodorkowski i jego wspólnik Płaton Lebiediew mogą zostać ułaskawieni, jeżeli tylko złożą pisemną prośbę, co jest równoznaczne z przyznaniem się do winy. Więźniowie jednak kategorycznie odmawiali przyznania się do winy i żądali całkowitego uniewinnienia.

W. Putin nie sprecyzował w swoim oświadczeniu, czy M. Chodorkowski przyznał się do winy, co od razu spowodowało wiele komentarzy i podejrzeń dotyczących istnienia jakiegoś tajnego układu między prezydentem a byłym oligarchą⁴. Podejrze-

---

¹ A. Byczkow, E. Winokurova, *Wladimir Putin nagoworil na rekord* [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.gazeta.ru/politics/2013/04/24_a_5279345.shtml>.

² I. Szubałowa, *Putin reszilsa na razgovor s narodom* [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.utro.ru/articles/2013/03/22/1108567.shtml>>.

³ M. To wkajło, L. Biriukowa, N. Iszczenko, *Michaiła Chodorkowskiego wypustiat na swobodu*, *Finansy*, [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://finance.rambler.ru/news/economics/139160401.html>>.

⁴ A. Biełousow, *Obmien plennymi*, *Znak.com* [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.znak.com/moscow/articles/2013-12-20/101699.html>>.

nia te rozwił sam M. Chodorkowski na swojej konferencji prasowej w Berlinie 36 godzin po uwolnieniu, gdy oświadczył, że prośba o ułaskawienie nie wymagała przyznania się do winy. Niespodziewanie okazało się, że rosyjskie przepisy wymagają od osądzonych napisania prośby o ułaskawienie własnoręcznie, jednak w prośbie tej przyznanie się do winy nie jest obowiązkowe, choć jest to tak rozumiane w myśl przepisów. Ta luka w rosyjskim ustawodawstwie, której prawnicy nie brali pod uwagę, pozwoliła znaleźć możliwy do przyjęcia przez władze rosyjskie kompromis.

Teorie spiskowe wokół uwolnienia M. Chodorkowskiego powstały również z powodu tajnej dyplomacji Niemiec i wykorzystania kanałów bezpośrednich nieformalnych kontaktów między Moskwą a Berlinem. Według uznanych rosyjskich badaczy kanał bezpośrednich i nieformalnych kontaktów na najwyższym szczeblu został stworzony jeszcze między Willym Brandtem a Leonidem Breżniewem na początku lat 70. XX wieku⁵. Ten nieformalny kanał kontaktów radziecko-zachodni-niemieckich był bezpośrednio i stale utrzymywany przez sekretarza stanu urzędu kanclerskiego Egona Bahra oraz dwóch pracowników KGB, podległych wprost przewodniczącemu KGB – Jurijowi Andropowowi, najbardziej wpływowemu radzieckiemu liderowi po L. Breżniewie.

Istnieniu tego bezpośredniego kanału sprzeciwiał się radziecki minister spraw zagranicznych Andriej Gromyko, zakładając, że nieformalne kontakty mogą doprowadzić do sprzeczności w radzieckiej polityce zagranicznej. Mimo to L. Breżniew pozostał przy tym rozwiązaniu. Kanał ten (funkcjonuje nieprzerwanie do chwili obecnej) był szczególnie intensywnie używany w trakcie procesu zjednoczenia Niemiec⁶. Wówczas kluczową rolę w radziecko-niemieckich nieformalnych stosunkach odegrał Hans-Dietrich Genscher. Rola – stojącego w cieniu kanclerza Helmuta Kohla – H.D. Genschera w zjednoczeniu Niemiec w wielu aspektach nie została doceniona, w każdym razie nie w rosyjsko-niemieckim dialogu w kwestii zjednoczenia.

W okresie zjednoczenia Niemiec w Dreźnie pod „przykrywką” stanowiska dyrektora drezdeńskiego Domu Przyjaźni ZSRR–NRD, jako agent wywiadu zewnętrznego, pracował podpułkownik KGB Władimir Putin. Nie znał on wówczas H.D. Genschera, jednak bez wątplenia mieli oni wspólnych wpływowych „znajomych”⁷. Na stanowisko konsultanta i pomocnika w sprawie uwolnienia M. Chodorkowskiego Genscher wybrał Alexandra Rahra, starszego doradcę prze-

---

⁵ Zob. Paweł Podlesnyj: *Chodorkowskij był razdražitelem w naszych otnoszenijach s Zapadom*, Prawda.ru [online], [dostęp: 23.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.pravda.ru/news/politics/23-12-2013/1186415-hodorkovskij_podlesnyj-0/>.

⁶ Tamże.

⁷ P. Sedakow, A. Lewiński, „Zawchoz” iz Driezdiena: kak Władimir Putin soszelsja s Siergiejem Czemezowym, Forbes.ru [online], [dostęp: 23.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.forbes.ru/sobytiya/obshchestvo/239270-zavhoz-iz-drezdena-kak-vladimir-putin-soshelsya-s-sergeem-chemezovym>>.

wodniczącego Niemiecko-Rosyjskiej Izby Handlu Zagranicznego, specjalistę do spraw Rosji, autora książki *Władimir Putin. Niemiec na Kremlu*⁸.

Alexander Rahr, osobiście znający rosyjskiego lidera, uczestnik i organizator wielu rosyjsko-niemieckich spotkań oraz konferencji, bardzo pomógł w spotkaniach W. Putina z H.D. Genscherem, dzięki którym znanemu niemieckiemu politykowi udało się przekonać rosyjskiego prezydenta do uwolnienia M. Chodorkowskiego bez przyznawania się do winy „z powodów humanitarnych”. Temat tych spotkań i rozmów do momentu przybycia M. Chodorkowskiego do Berlina utrzymywany był w tajemnicy i dopiero po ułaskawieniu kanclerz Angela Merkel publicznie podziękowała H.D. Genscherowi za udział w uwolnieniu znanego rosyjskiego więźnia, co jawnie świadczyło o szczególnej roli Genschera i niemieckiej tajnej dyplomacji.

Biorąc pod uwagę wymienione okoliczności, uwolnienie Michaiła Chodorkowskiego i później 24 stycznia 2014 roku Płatona Lebiediewa można wyjaśnić następującymi okolicznościami:

W. Putin przykładał dużą wagę do wizerunku Rosji przed zimowymi igrzyskami olimpijskimi w Soczi, traktując je jako demonstrację swoich osobistych osiągnięć⁹. Wielu europejskich liderów oświadczyło, że nie wezmą udziału w ceremonii otwarcia igrzysk olimpijskich z różnych powodów, jednak faktyczną przyczyną był nacisk przede wszystkim europejskich organizacji ekologicznych i ochrony praw człowieka, które obwiniały rosyjski reżim polityczny o łamanie praw człowieka i stworzenie zagrożenia dla bezpieczeństwa ekologicznego w rejonie Soczi i Arktyki. Uwolnienie M. Chodorkowskiego i P. Lebiediewa miało na celu poprawę wizerunku Rosji przed tym prestiżowym międzynarodowym wydarzeniem sportowym¹⁰.

Sytuacja gospodarcza w Rosji pogorszyła się, tempo wzrostu produktu krajowego brutto (PKB) spadło, a w drugiej połowie 2013 roku odnotowano spadek wielkości produkcji przemysłowej¹¹. Przewiduje się, że spadek wielkości produkcji będzie się utrzymywał także w 2014 roku. Prognozy wzrostu rosyjskiego PKB na 2014 rok są najniższe w całym okresie prezydentury W. Putina, z wyjątkiem kryzysu finansowo-gospodarczego w latach 2008–2009¹², co wyraźnie wyróżnia Rosję wśród dynamicznie rozwijających krajów grupy BRICS (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i RPA). Głównym problemem Rosji jest brak inwestycji kapitałowych i ucieczka kapitału z Rosji, co spowodowane jest wysokim

⁸ A. R a h r, *Władimir Putin. Der Deutsche im Kreml*, München 2000.

⁹ *Amnesty International: Amnistija – političeskiej chod pieried Olimpiadoj*, Grani.ru [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://grani.ru/tags/amnesty/m.222748.html>>.

¹⁰ D. B r u k, *Putinskaja amnistija pieried Olimpijskimi igrami*, Gołos Amieriki [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.golos-ameriki.ru/content/putin-amnesty-olympics/1814813.html>>.

¹¹ *Rosstat: Promysshennost' w RF poszla na spad*, MKRU [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.mk.ru/economis/news/2014/02/17/985990-rosstat-promysshennost-v-rf-poshla-na-spad.html>>.

¹² *Moody's uchudszilo prognoz rosta WWP Rossii w 2014 godu do 1,5–2,5%*, Banki.ru [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.banki.ru/news/lenta/?id=6238063>>.

poziomem korupcji, dużymi barierami administracyjnymi, nieuczciwą konkurencją i brakiem rzetelnych gwarancji praw własności¹³.

Rosyjska propaganda państwowa przekonała Rosjan, że w 2013 roku W. Putin osiągnął znaczące sukcesy w polityce zagranicznej – udało mu się zapobiec amerykańskiej interwencji zbrojnej w Syrii, osiągnął sukces w negocjacjach w sprawie irańskiego programu jądrowego i – niespodziewanie dla liderów Unii Europejskiej – przeszkodził w podpisaniu porozumienia handlowego między Ukrainą a Unią Europejską na spotkaniu w Wilnie, czym istotnie podważył zaufanie do programu Partnerstwa Wschodniego. Jednakże rosyjska liberalna opozycja zwróciła uwagę na wątpliwość tych „sukcesów” w polityce zagranicznej z punktu widzenia narodowych interesów Rosji¹⁴, które raczej spowodowane zostały pokojowym kursem polityki zagranicznej administracji USA i błędami europejskiej dyplomacji w stosunkach z Ukrainą, niż wpływem Kremla, a są przedstawiane Rosjanom jako osobiste sukcesy prezydenta. Rosyjskiej propagandzie państwowej udało się również zastraszyć Rosjan zamieszkami na Ukrainie, podkreślając, że jeszcze większe zamieszki mogłyby mieć miejsce w Rosji, gdyby W. Putinowi i jego rządowi nie udało się zapobiec represjom. Na tle przygasania politycznej aktywności protestacyjnej i „sukcesów” w polityce zagranicznej rosyjski reżim polityczny poczuł się na tyle pewnie, że zdecydował się osłabić represje i wypuścić na wolność wszystkich „sławnych” więźniów skazanych na podstawie przesłanek politycznych (członkinie zespołu Pussy Riot, aktywiści ekologiczni Greenpeace`u, którzy zorganizowali akcję na morskiej platformie naftowej Prirazłomnaja czy uczestnicy akcji protestacyjnej na placu Błotnym w Moskwie z 6 maja 2012 roku). Uwolnienie więźniów było demonstracją siły i pewności Kremla, gdyż amnestia została ogłoszona nie podczas największej aktywności protestów politycznych, a w okresie stabilizacji sytuacji politycznej w Rosji¹⁵.

Uwolnienie M. Chodorkowskiego przy pośrednictwie Niemiec i osobistym udziale H.D. Genschera było dla W. Putina demonstracją „szczególnych” stosunków między Rosją a Niemcami. Najbardziej znany więzień Rosji według Moskwy został uwolniony dzięki wysiłkom wyłącznie Berlina, a nie Brukseli czy Waszyngtonu. Pomijając dość chłodne osobiste stosunki między W. Putinem a A. Merkel, Kreml nie ma innych partnerów w Europie, którzy byliby gotowi rozwijać z Rosją stosunki handlowe i gospodarcze, nie poruszając przy tym politycznie drażliwych kwestii. H.D. Genscher wybrał taktykę negocjacyjną skupioną wyłącznie na humanitarnych aspektach uwolnienia M. Chodorkowskiego, nie poruszając kwestii politycznych i problemów ochrony praw człowieka, o czym otwarcie

¹³ *Russlands Geld ist nicht weg – nur woanders*, „Neue Zürcher Zeitung” [online], [dostęp: 24.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.nzz.ch/aktuell/wirtschaft/wirtschaftsnachrichten/russlands-geld-ist-nicht-weg--nur-woanders-1.17996215>>.

¹⁴ G. Kasparow, *WWP w interpretacji AAW*, Kasparow.ru [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.kasparov.ru/material.php?id=5296FA074355A&section_id=4444F8A447242B>.

¹⁵ A. Zaricki, *Kak i pochemu amnistiya Chodorkowskogo i Pussy Riot rodila nowych politicheskikh zalożnikov vlasti*, Sobiesednik.ru [online], [dostęp: 25.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://sobesednik.ru/politics/20140104-kak-i-pochemu-amnistiya-khodorkovskogo-i-pussy-riot-rodila-novykh-politicheskikh-z>>.

mówił Alexander Rahr¹⁶. Ogólnie niemieccy partnerzy Rosji z powodów pragmatycznych w miarę możliwości unikają omawiania problemów demokracji i praw człowieka. Właśnie taką apolityczną manierę negocjacji popiera W. Putin, pokazując, że Moskwa idzie na ustępstwa tylko wówczas, gdy nie są poruszane politycznie drażliwe kwestie.

Formalnie ułaskawienie Michaiła Chodorkowskiego i Płatona Lebediewa nie jest związane z amnestią więźniów ogłoszoną przez Dumę Państwową 18 grudnia 2013 roku na cześć dwudziestolecia rosyjskiej konstytucji, gdyż ta amnestia nie obejmowała skazanych za ciężkie przestępstwa i recydywistów. Dzięki tej amnestii wolność odzyskały członkinie zespołu Pussy Riot, aktywiści Greenpeace'u ze statku „Arctic Sunrise” oskarżeni o chuliğaństwo¹⁷ i czterech z dwunastu uczestników akcji protestacyjnej na placu Błotnym. W rzeczywistości ułaskawienie skazanych w sprawie Jukosu i amnestia mają wspólne przyczyny polityczne.

Początkowo z inicjatywą amnestii z okazji dwudziestolecia rosyjskiej konstytucji wystąpiła Rada ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka przy prezydencie FR – organ całkowicie zależny od prezydenta. I choć W. Putin podkreślał w swoich publicznych wystąpieniach, że decyzja o amnestii została podjęta przez Dumę Państwową samodzielnie, to było oczywiste, że głównym inicjatorem amnestii i ułaskawienia M. Chodorkowskiego i P. Lebediewa był rosyjski przywódca. Do 2010 roku przewodniczącym Rady Praw Człowieka była Ella Pamfiłowa, która występowała przeciw ponownemu oskarżeniu M. Chodorkowskiego i P. Lebediewa oraz w tzw. drugiej sprawie Jukosu.

Dla wszystkich polityków było zrozumiałe, że druga sprawa Jukosu została sfabrykowana po to, aby nie dopuścić do uwolnienia M. Chodorkowskiego przed wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w grudniu 2011 i marcu 2012 roku, gdyż siedmioletni okres więzienia dla M. Chodorkowskiego kończył się jesienią 2011 roku. Ella Pamfiłowa „dobrowolnie” zrezygnowała z fotela przewodniczącego Rady Praw Człowieka w 2010 roku po ponownym wyroku w sprawie Jukosu. Drugą przyczyną odejścia E. Pamfiłowej było jej wystąpienie przeciw nagonce i represjom wobec rosyjskiego opozycyjnego dziennikarza Aleksandra Podrabinka. Jednak już po uwolnieniu M. Chodorkowskiego, 23 stycznia 2014 roku Rada Praw Człowieka zagłosowała za wyznaczeniem Elli Pamfiłowej na stanowisko pełnomocnika ds. praw człowieka przy prezydencie FR, zamiast bardziej lojalnego wobec Kremla Władimira Łukina, którego kadencja zakończyła się 14 lutego 2014 roku. Można to interpretować jako symboliczny gest poparcia W. Putina dla liberalizacji polityki ochrony praw człowieka w Rosji.

¹⁶ A. Arbatow, *Tajna diplomatija nie imiejet odnoszenija k Chodorkowskomu*, Prawda.ru [online], [dostęp: 26.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.pravda.ru/news/politics/23-12-2013/1186466-hodorkovskij_arbatov-0>.

¹⁷ *Russia drops first Greenpeace Arctic 30 case*, BBC. News Europe [online], [dostęp: 27.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25504016>>.

Jednakże ostatnie zmiany polityczne w Rosji mają charakter kosmetyczny. Ich celem jest poprawa wizerunku Rosji na świecie, przede wszystkim w Europie i USA. W więzieniu wciąż pozostaje Aleksiej Piczugin, były członek zarządu Jukosu odpowiedzialny za bezpieczeństwo firmy, skazany na dożywocie za zorganizowanie kilku zabójstw na zlecenie. Oskarżenia te powodują uzasadnione wątpliwości u wielu rosyjskich obrońców praw człowieka. Odbudowa koncernu Jukos i zwrot jej nielegalnie zawłaszczonych przez państwo aktywów są mało prawdopodobne. Sąd Najwyższy Rosji 29 stycznia 2014 roku potwierdził uzasadnienie roszczeń podatkowych wobec M. Chodorkowskiego i P. Lebediewa na kwotę 17,4 mld rubli (ok. 370 mln euro)¹⁸, co uniemożliwia M. Chodorkowskiemu powrót do Rosji, gdyż może on zostać ponownie zatrzymany, a P. Lebediewowi odwrotnie – uniemożliwia wyrobienie paszportu zagranicznego i opuszczenie kraju.

Wydalić z Rosji oligarchów i zawłaszczyć ich aktywa – to właśnie próbował osiągnąć W. Putin w pierwszej dekadzie XXI wieku. Wyemigrowali wówczas Władimir Gusiński i Borys Bieriezowski, natomiast M. Chodorkowski odmówił opuszczenia kraju i przyjęcia nowych zasad gry autorytarnego lidera. Ostatecznie W. Putin osiągnął swój cel po zamknięciu M. Chodorkowskiego w więzieniu. Po ułaskawieniu niepokorny oligarcha został zmuszony do opuszczenia Rosji bez możliwości powrotu do kraju, bez wpływu na rosyjską politykę zagraniczną i krajową oraz bez nadziei na zwrot skonfiskowanych aktywów.

Dyskusje o przyczynach zwolnienia uwięzionych w sprawie Jukosu przyćmiewają główne pytanie: jakie zasady i ideały wyznawał M. Chodorkowski i za co był gotowy iść do rosyjskiego więzienia bez gwarancji zachowania życia, zamiast uciekać do Europy jak Borys Bieriezowski? Radzono mu wyjazd z Rosji już w 2003 roku, na pół roku przed aresztowaniem, a po dziesięciu latach spędzonych w obozie został on faktycznie wygnany z ojczystego kraju. Czy warto było w imię tych wartości i ideałów tak cierpieć bez nadziei na osiągnięcie wymiernych rezultatów?

Większość polityków i biznesmenów we współczesnej Rosji nie interesuje się tymi kwestiami¹⁹. Jednak są one ważne, aby zrozumieć transformację rosyjskiego systemu politycznego w ciągu ostatniej dekady.

Michał Chodorkowski w latach 90. niczym nie odróżniał się od innych rosyjskich oligarchów, którzy zgromadzili ogromne majątki na nieuczciwej prywatyzacji i bliskich stosunkach z władzą państwową. W drugiej połowie lat 90. miał on złą reputację na Zachodzie. Toczyły się przeciw niemu sprawy sądowe, inicjowane przez zachodnich mniejszościowych akcjonariuszy, których M. Chodorkowski stopniowo usuwał ze swoich firm, wykorzystując władzę państwową, dokład-

¹⁸ *WS objaśnił otkaz sniat' nalogowyje pretienzii k Chodorkowskomu i Lebediewu osobiennostiami diela JuKOSa*, Prajm [online], [dostęp: 27.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://1prime.ru/Politics/20140129/776572230.html>>.

¹⁹ Zob. A. Piontkowski, „*Gordynia*” i *priedubieżdzenije II*, Kasparov.ru” [online], [dostęp: 28.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.kasparov.ru/material.php?id=52D44377EC99D>>.

nie tak samo, jak niektóre rosyjskie firmy postępowały w okresie prezydentury W. Putina.

Jednak M. Chodorkowski jako pierwszy z rosyjskich oligarchów uświadomił sobie, po pierwsze, że Jukos może stać się światowym graczem sektora energetycznego tylko wówczas, gdy zasadniczo zmieni model zarządzania firmą w „dżungli” rosyjskiego kapitalizmu. Po drugie, zależność kapitału rosyjskiego od władzy politycznej, jako spuścizna radzieckiej praktyki administracyjnego zarządzania gospodarką, nie tylko została zachowana, ale również przybrała korupcyjne i zniekształcone formy, co zagraża samemu istnieniu Rosji w długoterminowej perspektywie.

Większość oligarchów kierowała się interesami krótkoterminowymi – zarobić jak najwięcej, wywieźć kapitał za granicę i zdążyć uciec w razie zmiany władzy politycznej lub nowej rewolucji w Rosji. Zależność od prezydenta i wyższej władzy politycznej odpowiadała im w tym aspekcie. Sukces dużego biznesu nie polegał na efektywnej produkcji i dobrej konkurencji, lecz na bliskich kontaktach i lojalności oligarchy wobec władzy. Właśnie taka sytuacja – według M. Chodorkowskiego – jest historycznym ślepy m zaułkiem Rosji, zagrożeniem jej bezpieczeństwa i jej istnienia jako jednego kraju.

Właściciel Jukosu zaczął sprzeciwiać się tej tendencji, dając przede wszystkim swój osobisty przykład. Uczynił on swoją firmę transparentną, wprowadził zachodni system sprawozdawczości i zarządzania korporacyjnego, ujawnił swoje dochody, zaczął inwestować w projekty socjalne i edukacyjne. W rezultacie takiej polityki korporacyjnej w latach 2000–2001 Jukos zajmował 1–2 miejsce według wskaźników opodatkowania wśród siedmiu największych rosyjskich kompanii naftowych, na które łącznie przypadało 79% wydobycia ropy naftowej, 63% pierwotnego przetwórstwa ropy naftowej oraz 83% eksportu ropy naftowej w Rosji²⁰.

Wyjście z cienia spowodowało, że zależność od władzy i biurokracji nie była mu już potrzebna. Były oligarcha zmienił się we współczesnego biznesmena działającego według zasad gospodarki rynkowej. Właśnie dlatego pozostał sam wśród rosyjskich polityków i biznesmenów²¹.

Tabela 1. Opodatkowanie największych rosyjskich koncernów naftowych w latach 2000–2001.

Koncern naftowy	Podatki łącznie (mln USD)		Podatki od wydobytej tony (USD/t)		Udział podatków w zysku (%)	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001
Jukos	1 968	2 655	39,7	45,7	20,5	26,5
Łukoil	2 354	2 461	33,7	34,1	16,7	17,3

²⁰ G. Wygon, *Ocenka nałogowej nagruzki na rossijskije WINK w 2000–2001 godach*, Moskwa 2002, s. 1. Dostępny w Internecie: <<http://www.ifs.ru/upload/otb-1002.pdf>> [dostęp: 26.03.2014].

²¹ Zob. M. Chodorkowski, *Będę walczył o wolność*, tłum. J.P. Redlich, Warszawa 2011.

Koncern naftowy	Podatki łącznie (mln USD)		Podatki od wydobytej tony (USD/t)		Udział podatków w zysku (%)	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001
Surgutneftgaz	1 896	1 599	46,7	36,3	28,5	28,7
TNK	778	1 321	27,2	32,5	15,6	20,3
Tatneft	967	922	39,7	37,5	19,0	20,0
Sibneft	487	800	28,3	38,9	17,3	19,1
Rosneft	528	574	39,2	38,4	18,5	20,3
Średni wskaźnik			36,8	37,6	17,5	21,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: G. Wygon. *Ocenka nałogowej nagruzki na rosyjskie WINK w 2000–2001 godach*, Moskwa 2002, s. 26. Dostępny w Internecie: <<http://www.ifs.ru/upload/otb-1002.pdf>> [dostęp: 26.03.2014].

Na słynne spotkanie W. Putina z biznesmenami w lutym 2003 roku Michaił Chodorkowski przyszedł przekonany o konieczności transformacji rosyjskiego biznesu. Jego propozycja skierowana do W. Putina dotycząca zmiany zgubnych dla Rosji istniejących „zasad gry” była omawiana wcześniej z szefem administracji prezydenta FR Aleksandrem Wołoszynem oraz kierownictwem Rosyjskiego Związku Przemysłowców i Przedsiębiorców. Koncepcja M. Chodorkowskiego została zaakceptowana, a przedstawienie stanowiska w tej sprawie powierzono oligarchowi Aleksandrowi Mamutowi. W decydującym momencie poinformował on jednak o swojej chorobie i wystąpić musiał sam M. Chodorkowski²². Jego słynne słowa: „Pana biurokracja to łapówkarze i złodzieje, panie prezydencie”²³, wypowiedziane w związku z nieuczciwą transakcją – zakupem za 600 mln dolarów przez państwowy Rosneft prywatnej firmy Siewiernaja Nieft – w rzeczywistości oznaczały propozycję zmiany polityki gospodarczej państwa, rezygnacji z oligarchii i zezwolenia dużemu prywatnemu biznesowi na niezależny rozwój od państwa. M. Chodorkowski zakładał, że mówi w imieniu całego rosyjskiego dużego biznesu i niektórych liberalnych polityków, jak np. przyszłego prezydenta Rosji Dmitrija Miedwediewa, premiera Michaiła Kasjanowa, zdymisjonowanego przez W. Putina w 2004 roku czy byłego szefa administracji prezydenta B. Jelcyna i we wczesnym okresie prezydentury W. Putina – Aleksandra Wołoszyna. Jednak wszystkim tym politykom i biznesmenom widocznie brakowało woli lub zdolności do bardziej energicznego wsparcia tej propozycji programowej czy żądania M.

²² Pawieł Chodorkowskij: *Surkow i Wołoszin podstawili mojego otca*, Rb.ru [online], [dostęp: 2.02.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.rb.ru/article/pavel-hodorkovskiy-surkov-i-voleshin-podstavili-moego-ottsa-video/6907307.html>>.

²³ W. S p i c y n, *Fienomien Chodorkowskogo*, Proza.ru ” [online], [dostęp: 2.02.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.proza.ru/2014/01/16/2276>>.

Chodorkowskiego. Widocznie magnat naftowy „zapomniał”, jak należy prosić rosyjskiego cara, a żądał przemian, wyraźnie widząc zagrożenia i ryzyko, które dla Rosji stanowił oligarchiczny i autorytarny sposób zarządzania²⁴.

Na lutowym spotkaniu z biznesmenami w 2003 roku W. Putin sprawiał wrażenie, że nie zrozumiał M. Chodorkowskiego, choć bardziej prawdopodobna była sytuacja odwrotna – bardzo dobrze rozumiał i wyczuł, że propozycje M. Chodorkowskiego zagrażają jego osobistej władzy i jego kolegom, nowym oligarchom. 25 października 2003 roku Michaił Chodorkowski został aresztowany i w konsekwencji skazany, firma Jukos upadła, a jej aktywa zostały wykupione po zaniżonych cenach przez państwowe i prywatne firmy²⁵.

Już po roku od aresztowania niepokornego miliardera, podlegający kontroli W. Putina monopolista gazowy Gazprom kupił od Romana Abramowicza, który zgodził się „grać” według nowych zasad Kremla, dobrze prosperujący koncern naftowy Sibneft. Transakcja za 13,6 mld dolarów była nieuczciwa i mało przejrzysta. Prawdopodobnie R. Abramowicz otrzymał od Kremla propozycję nie do odrzucenia. Aresztowanie M. Chodorkowskiego i zajęcie aktywów Jukosu niewątpliwie przekonały R. Abramowicza o konieczności wyrażenia zgody na tę transakcję. W konsekwencji podobne transakcje przy bezpośrednim udziale Kremla były zawierane również na dużo większe sumy. Dalsze postępowanie W. Putina wyraźnie pokazało, że zachowuje się on nie jak przywódca państwa, a jak szef korporacji.

Liczebność miliarderów w okresie prezydentury W. Putina nie zmniejszyła się, a kilkukrotnie wzrosła. Wszystkie najbardziej atrakcyjne aktywa Rosji znalazły się w rękach prywatnych biznesmenów z kręgu przyjaciół W. Putina albo ugrupowań biurokratycznych, na czele których stali również przyjaciele prezydenta. Podczas gdy w latach 90. XX wieku władza polityczna i własność były w Rosji przynajmniej formalnie rozdzielone, a wielu polityków wskazywało na konieczność restrukturyzacji dużych monopolistów i ograniczenia wpływu oligarchów na politykę, to na początku XXI wieku biurokracja państwowa złąła się z oligarchią i wyszła spod kontroli społeczeństwa, wykorzystując środki masowej informacji jako narzędzia propagandy reżimu rządzącego i obwiniając wrogów zewnętrznych za wszelkie niepowodzenia Rosji.

Do 2000 roku pod kontrolą państwa znajdowały się tzw. naturalne monopole z branży wydobywczej i transportu gazu (Gazprom), elektroenergetyki (RAO JES), kolejowej (RŽD), handlu zagranicznego bronią (Rosoboroneksport) i energetyki atomowej (Rosatom). Przed dojściem W. Putina do władzy planowano ich dalszą restrukturyzację i prywatyzację, gdyż w warunkach monopolu państwowego ich

²⁴ Zob. J. Rogoza, *Komu przeszkadza Michaił Chodorkowski?*, „Nowa Europa Wschodnia” 2011, Nr 1(XV).

²⁵ Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy znajduje się w: Resolution 1418, *The Circumstances Surrounding the Arrest and Prosecution of Leading Ukos Executives*, Council of Europe, 25 January 2005 [online], [dostęp: 28.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA05/ERES1418.htm>>.

działalność była wyraźnie nieefektywna²⁶. Jednocześnie planowano dalszą liberalizację handlu zagranicznego i działalność inwestycyjną, co było zgodne z interesami dużych rosyjskich przedsiębiorców i mogłoby doprowadzić do wzrostu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w ważniejszych sektorach rosyjskiej gospodarki oraz zwiększyć przejrzystość finansową i konkurencyjność rosyjskiej gospodarki²⁷.

Jednak po 2003 roku kwestia restrukturyzacji dużych państwowych monopolistów nie była nawet poruszana²⁸. Ważnym narzędziem umocnienia reżimu autorytarnego stała się kontrola nad środkami masowej informacji. Na początku prezydentury W. Putina imperium mediów Gazpromu (Gazprom-media) zarządzało m.in. kanałem telewizyjnym NTV i ORT. Koncern był głównym sponsorem gazet „Trud” i „Komsomolskaja Prawda”, a przedsiębiorstwa zależne od Gazpromu były współwłaścicielami wielu regionalnych gazet i firm telewizyjnych²⁹. Do firmy Łukoil należały akcje gazety „Izwestija”, czasopism „Smiena” i „Profil” oraz kanału telewizyjnego REN-TV. Korporacja Finansowa „Sistema” posiadała akcje gazet „Rossija”, „Literaturnaja Gazeta” i „Kultura”. Grupa Alfa i TNK-BP (Tiumeński Koncern Naftowy – British Petroleum) posiadały udziały w akcjach kanału telewizyjnego ORT. Akcje kanału telewizyjnego ORT swego czasu należały również do koncernów naftowych Jukos i Sibneft. Należące do rosyjskiego miliardera Władimira Potanina firmy Interros i Norilskij Nikiel posiadały także akcje gazet „Izwestija” i „Komsomolskaja Prawda”³⁰.

W latach 2000–2003 państwowe korporacje i organy władzy państwowej wprowadziły pełną kontrolę nad trzema wiodącymi kanałami telewizyjnymi w Rosji – ORT, Rossija i NTV³¹. W warunkach niedostępności telewizji cyfrowej i satelitarnej, dla większości Rosjan trzy główne kanały federalne przyciągały największe audytorium widzów³². Tym sposobem kontrola ustanowiona nad dużym biznesem, środkami masowej informacji i aresztowanie Michaiła Chodorkowskiego z późniejszą konfiskatą firmy Jukos oznaczały ustanowienie autorytarnego reżimu w Rosji, który opierał się na oligarchii.

Rosyjski system autorytarny i oligarchiczny nie jest unikalny. Podobne systemy z niezmiennym się autorytarnym liderem i oligarchami zależnymi od władzy politycznej istnieją w Azerbejdżanie, Armenii, Białorusi, Kazachstanie,

²⁶ G. Archipowa, *Pravitelstwo blagich namierienij*, „Otiechiestwiennyje Zapiski” 2004, Nr 2, s. 63.

²⁷ M.B. Chodorkowski, *Stati, dialogi, interwju*, Moskwa 2010, s. 104.

²⁸ Zob. *Rieformirowanije strategičeskich otraslej ekonomiki (jestiestwiennyh monopolij OPK) i nacyonalnaja biezopasnost' Rossii*, [red.] S.P. Pieluchowa, Moskwa 2003.

²⁹ M.W. Szkonidin, *Sistiema sriedstw massowoj informacyi (osnowy organizacyi i charaktier strukturnoj transformacyi w usłowijach rieformirowanija obszczestwa)*, Moskwa 2000, s. 39.

³⁰ J.Sz. Pappé, „Oligarchi”: *Ekonomičeskaja chronika 1992–2000*, Moskwa 2000, s. 61–63.

³¹ M. Lipman, M.A. McFaul, *Putin and the media*, w: *Putin's Russia: Past imperfect, future uncertain*, [red.] D. Herspring, Lanham 2003, s. 63.

³² I. Zassoursky, *Media and power in post-Soviet Russia*, Armonk 2004, s. 20–21.

Tadżykistanie, Turkmenistanie i Uzbekistanie. Naturalnie każdy z tych reżimów posiada swoją specyfikę. Na przykład reżim białoruski można nazwać populistycznym, azerbejdżański i uzbecki – klanowym, tj. opartym na więzach krwi, reżim kazachski – tradycjonalistycznym i patriarcalnym, ormiański – bardziej „aksamitnym” i mniej autorytarnym w porównaniu z rosyjskim. Próbę budowy takiego reżimu podjął Wiktor Janukowycz na Ukrainie. Właśnie wydarzenia na Ukrainie, rozgrywające się w okresie od listopada 2013 do lutego 2014 roku, wyraźnie pokazały oligarchiczną istotę reżimów autorytarnych budowanych w przestrzeni poradzieckiej oraz konieczność deoligarchizacji tych państw jako warunek demokracji i budowy konkurencyjnej gospodarki rynkowej.

Aktywna działalność M. Chodorkowskiego w ostatnich latach przed aresztowaniem była skierowana na wyjście Rosji z pułapki oligarchicznego kapitalizmu. Program ten był bezpośrednio sprzeczny z interesami skorumpowanej biurokracji, która przywykła otrzymywać od biznesu „podatek korupcyjny” – eufemizm stosowany w Rosji dla oznaczenia regularnych łapówek przekazywanych urzędnikom przez biznesmenów.

Niedługo przed aresztowaniem opublikowano pracę prokremlowskich technologów politycznych – Stanisława Biełkowskiego i Josifa Diskina *Oligarchia i państwo*³³. W publikacji uzasadniane jest twierdzenie o niebezpieczeństwie, jakie dla Rosji stwarza oligarchia. Autorzy twierdzą, że oligarchowie, w tym Michaił Chodorkowski, wykorzystują fakt, że działania prezydenta W. Putina mające na celu umocnienie władzy państwowej nie zostały jeszcze zakończone, a mimo to stanowią zagrożenie dla oligarchii i w związku z tym zaplanowali bezkrwawe przejście władzy politycznej. W szczególności oligarchowie planują podkupienie większości parlamentarzystów i przeprowadzenie reformy konstytucyjnej w celu osłabienia władzy prezydenta i przejścia do republiki parlamentarnej. Następnie oligarchowie przyjmą korzystne dla nich ustawy federalne, znoszące ograniczenia własności dla firm zagranicznych, dotyczące zasobów ropy naftowej i gazu ziemnego oraz rosyjskich złóż w ogóle, sprzedadzą bogactwa naturalne Rosji zachodnim kapitalistom, bardzo się przy okazji wzbogacając, opuszczą kraj. Przy takim scenariuszu Federację Rosyjską czeka bieda i rozpad na kilka części na wzór rozpadu ZSRR, gdyż państwo nie może wykorzystać rosnących cen na ropę naftową i gaz ziemny, a wpływowi gracze zagraniczni będą zainteresowani rozpadem państwa³⁴.

Powyższa publikacja przedstawia teorię spiskową, która – jak wiadomo – jest niemożliwa do zweryfikowania i leży poza sferą krytyki naukowej. Ważniejsze jest to, by ocenić ją jako technologię polityczną skierowaną do masowego rosyjskiego czytelnika. W pracy nie podaje się ukrywanego politycznego tła sprawy Jukosu,

³³ S. Bielskowski, I. Diskin, *Oligarchija i gosudarstwo. Dokład Instituta nacyonalnoj strategii*, APN [online], [dostęp: 2.04.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.apn.ru/publications/article18422.htm>>.

³⁴ Tamże.

w przypadku którego argumenty prawne zostały odsunięte na drugi plan i były formalnym pretekstem dla aresztowania M. Chodorkowskiego. W toku dochodzenia i postępowania sądowego zarzuty polityczne (m.in. próba przejęcia władzy, przekupstwo deputowanych czy nielegalna działalność lobbingsowa) wobec M. Chodorkowskiego nie były stawiane. Zarzuty uchylania się od płacenia podatków i kradzieży ropy naftowej nie brzmią przekonująco, nawet jeśli Rosjanie uwierzą, że szef Jukosu dopuścił się tych przestępstw, to wówczas na ławie oskarżonych powinni znaleźć się wszyscy rosyjscy magnaci naftowi, którzy płacili o wiele mniej podatków niż Jukos i stosowali mniej przejrzyste schematy zarządzania, ewidencji i sprawozdawczości³⁵.

Wersja polityczna aresztowania M. Chodorowskiego, choć nie jest zgodna z oficjalnymi zarzutami i nikt oficjalnie nie przyznaje jej racji, brzmi bardziej prawdopodobnie. Ponieważ w Rosji brak jest skutecznych narzędzi instytucjonalnych i prawnych do zapobiegania łączenia kapitału i władzy politycznej, to państwo posunęło się do wysunięcia zmyślonych zarzutów, aby w jakiś sposób powstrzymać faktyczne przejęcie władzy przez oligarchów. Przy tym otwarcie popierane są wartości państwa prawa. Jednocześnie odrzucana jest możliwość skutecznej kontroli instytucji społeczeństwa obywatelskiego zarówno nad dużym biznesem, jak i nad władzą państwową. Umocnienie scentralizowanej i autorytarnej władzy państwowej, a nie demokratycznych instytucji politycznych przedstawiane jest rosyjskiemu społeczeństwu jako jedyna możliwość ograniczenia wpływu oligarchów.

Praca S. Biełkowkiego i J. Diskina zapoczątkowała oszczerczą kampanię informacyjną w Rosji. Propaganda państwowa przedstawiła M. Chodorkowskiego jako potężnego oligarchę i głównego sprzymierzeńca zagranicznych wrogów Rosji, umownie mówiąc – szefa piątej kolumny w kraju. Zgodnie z oszczerczymi twierdzeniami M. Chodorkowski groził Kremlowi desantem wojsk amerykańskich na placu Czerwonym³⁶.

W. Putin jako przywódca narodu, państwowiec, był obrońcą Rosji przed zdradą oligarchów gotowych rozprzedać bogactwa Rosji zagranicznym kapitalistom za bezcen, aby zwiększyć swoje bogactwo³⁷. Większość Rosjan do tej pory wierzy tym propagandowym tezom³⁸. W rzeczywistości to właśnie M. Chodorkowski bronił interesów rosyjskiego społeczeństwa z pozycji odpowiedzialności społecznej, patriotyzmu i interesów państwowych, a W. Putin działał w interesach swoich oligarchów jako szef korporacji. Zatem rzeczywistość była sprzeczna z rosyjską oficjalną propagandą.

³⁵ M. Kurbatowa, S. Lewin, *Dieformacyja prawil wzaimodiejstwija vlasti i biznesa*, „Woprosy Ekonomiki” 2005, Nr 10, s. 119–130.

³⁶ *Pawieł Chodorkowskij: Surkow i Wołoszin podstawili mojego otca*.

³⁷ *Piataja kolonna SSzA w Rossii*, Wojna i mir [online], [dostęp: 5.04.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/66061/>>.

³⁸ *The Khodorkovsky conviction – don't let the door hit you in the ass on the way in*, The Kremlin Stooze [online], [dostęp: 5.04.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://marknesop.wordpress.com/2010/12/29/the-khodorkovsky-conviction-dont-let-the-door-hit-you-in-the-ass-on-the-way-in->>.

Niestety uwolnienie M. Chodorkowskiego nie może radykalnie zmienić tej skażonej propagandową dezinformacją społecznej percepcji sprawy Jukosu przez większość Rosjan, co skazuje kraj na zachowanie reżimu autorytarnego, margines gospodarczy w stosunku do innych państw świata i ryzykowną zależność od eksportu węglowodorów z powodu nieskutecznego skorumpowanego systemu politycznego i gospodarczego.

Zdziwienie powoduje nie zaufanie większości Rosjan do propagandy państwowej, co można wyjaśnić spuścizną okresu radzieckiego, ale zachowanie wpływowego rosyjskiego biznesu i liberalnych polityków. Czyżby nie rozumieli oni prawdziwych przyczyn aresztowania M. Chodorkowskiego i jego konsekwencji? Jeżeli nie są dla nich ważne konsekwencje ustanowienia reżimu autorytarnego w Rosji, to przynajmniej powinni oni byli zatroszczyć się o gwarancje swojego bezpieczeństwa i nietykalność własności prywatnej.

Wzmocnienie kontroli państwa nad biznesem nastąpiło nagle w 2003 roku. Od samego początku swojej prezydentury W. Putin stopniowo budował hierarchiczne stosunki z biznesem, skrupulatnie dobierał narzędzia wpływu na największe korporacje, wykorzystywał jednych oligarchów do rozprawiania się z innymi. Po wyborze na prezydenta FR wykorzystał ostry konflikt między dwoma najbardziej wpływowymi oligarchami – Władimirem Gusińskim a Borysem Bieriezowskim, usuwając W. Gusińskiego rękoma B. Bieriezowskiego, zmuszając go do ucieczki z Rosji. Wkrótce również B. Bieriezowski zmuszony był wyjechać z kraju.

We wrześniu 2000 roku odbyło się spotkanie W. Putina z ówczesnym szefem Rosyjskiego Związku Przemysłowców i Przedsiębiorców (RZPiP) Arkadijem Wolskim³⁹. W wyniku tego spotkania doświadczony lobbysta A. Wolski zainicjował reformę RZPiP. Organizacja ta jest oceniana przez niektórych rosyjskich ekspertów jako związek zawodowy oligarchów⁴⁰.

W listopadzie 2000 roku nowy zarząd RZPiP liczył 27 osób. Stosunki wewnątrz RZPiP stały się bardziej hierarchiczne i korzystne dla władzy państwowej. Krok ten był preludium do wewnętrznych przemian w RZPiP – większego zainteresowania polityką związku ze strony czołowych przedstawicieli rosyjskiego biznesu. Po zmianach w RZPiP Kreml stworzył jeszcze jedno pole nacisku na biznes. Stopniowe umacnianie wpływu państwa nazywane było dialogiem społecznym i partnerstwem społecznym⁴¹. Poczynając od 2004 roku, RZPiP coraz częściej prezentuje się nie jako platforma do opracowywania i omawiania decyzji w zakresie polityki gospodarczej, ale jako miejsce zatwierdzania zawartych w kuluarach porozumień.

³⁹ Zob. A.I. Wolski, *Dokład prezydenta Rosyjskiego sojuza promyszlennikow i priedprinimatielej na XI Otczotnom sjezdzie RSPP, 6 oktiabria 2000 goda*, Moskwa 2000.

⁴⁰ A.P. Lubimow, *Istorija lobbizma w Rossii*, Moskwa 2005, s. 168.

⁴¹ A. Nieszczadın, N. Gorin, *Obszczestwo, biznes i vlast': ustowija wzaimodiejstwija*, „Obszczestwo i Ekonomika” 2005, Nr 10–11, s. 34.

Wielu rosyjskich oligarchów wywodziło się z tzw. czerwonych dyrektorów⁴², tj. kierownictwa dużych radzieckich przedsiębiorstw, które podporządkowały się wszelkim decyzjom władzy, nawet ustnym poleceniom telefonicznym. To właśnie radzieckie „prawo telefoniczne” stworzyło przesłanki do ustanowienia nieformalnej kontroli państwa nad biznesem, uzgodnień poczynionych w kularach i nieuczciwych transakcji. Kultura prowadzenia biznesu w ZSRR doprowadziła do powrotu radzieckich praktyk zarządzania we współczesnej Rosji.

Michaił Chodorkowski należał do nielicznej grupy oligarchów, którzy zdecydowanie i konsekwentnie chcieli zmienić stosunki między władzą a biznesem. Po jego aresztowaniu rosyjski biznes nie próbował otwarcie występować przeciw autorytarnemu i oligarchicznemu reżimowi Putina.

Niewygodni dla Kremla biznesmeni woleli wyjechać do państw UE, transferując za granicę ogromne kapitały. Jednakże próby ich występowania przed europejską opinią publiczną w roli walczących z autorytarnym reżimem, jak np. w przypadku Jewgienija Cziczwarkina, właściciela firmy Ewroset, który uciekł z Rosji do Londynu w 2008 roku, są mało przekonujące⁴³. Wszyscy rosyjscy biznesmeni po 2003 roku aktywnie pomagali w umocnieniu autorytarnego reżimu politycznego w Rosji i wykonywali rozkazy Kremla.

Jak ironicznie zauważa znany rosyjski politolog A. Pionkowski: „Służalcze brawa delegatów 13. Zjazdu RZPiP dla W. Putina zaraz po aresztowaniu M. Chodorkowskiego, pod względem czasu trwania i zachwytu dla przywódcy mogłyby konkurować tylko z brawami dla J. Stalina podczas 17. Zjazdu Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) w 1934 roku. Gromkie, długie brawa. Wszyscy wstają. Aby tylko nie siedzieć”⁴⁴. Rosyjska gra słów w podtekście oznacza: „aby tylko nie siedzieć w więzieniu” i nie ma nic wspólnego z wygodnymi fotelami delegatów Zjazdu.

BIBLIOGRAFIA

- Archipowa G., *Prawicielstwo błagich namierienij*, „Otiechiestwiennyje Zapiski” 2004, Nr 2.
 Chodorkowski M., *Będę walczył o wolność*, tłum. J.P. Redlich, Warszawa 2011.
 Chodorkowski M.B., *Stati, dialogi, interwju*, Moskwa 2010.
 Krysztanowska O.W., *Anatomija rossijskoj elity*, Moskwa 2005.

⁴² O.W. Krysztanowska, *Anatomija rossijskoj elity*, Moskwa 2005, s. 87.

⁴³ *Opalnyj biznesmien Jewgienij Cziczwarkin – o wyborach Priezidenta RF, rossijskoj vlasti, rabach i mordowskich korniach*, Stolica-S.su [online], [dostęp: 28.01.2014]. Dostępny w Internecie: <http://stolica-s.su/index.php?option=com_content&task=view&id=17970&Itemid=59>.

⁴⁴ A. Pionkowski, „Gordynia” i priedubieżdijenije, Kasparow.ru [online], [dostęp: 28.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.kasparov.ru/material.php?id=52D44377EC99D>>.

- Kurbatowa M., Lewin S., *Dieformacja prawil wzaimodiejstwija wlasti i biznesa*, „Woprosy Ekonomiki” 2005, Nr 10.
- Lipman M., McFaul M.A., *Putin and the Media*, w: *Putin's Russia: Past Imperfect, Future Uncertain*, [red.] D. Herspring, Lanham 2003, s. 63–84.
- Lubimow A.P., *Istorija lobbizma w Rossii*, Moskwa 2005.
- Nieszczadin A., Gorin N., *Obszczestwo, biznes i wlast': uslowija wzaimodiejstwija*. „Obszczestwo i Ekonomika” 2005, Nr 10–11.
- Pappe J.Sz., „*Oligarchi*”: *Ekonomiczeskaja chronika 1992–2000*, Moskwa 2000.
- Pieluchowa S.P. [red.], *Rieformirowanije stratiegičeskich otraslej ekonomiki (jestiestwiennych monopolij OPK) i nacyonalnaja biezopasnost' Rossii*, Moskwa 2003.
- Rahr A., *Wladimir Putin. Der Deutsche im Kreml*, München 2000.
- Rogoża J., *Komu przeszkadza Michail Chodorkowski?*, „Nowa Europa Wschodnia” 2011, Nr 1(XV).
- Szkondin M.W., *Sistiema sriedstw massowoj informacyi (osnowy organizacyi i charaktier strukturnoj transformacyi w uslowijach rieformirowanija obszczestwa)*, Moskwa 2000.
- Wolski A.I., *Dokład priezidenta Rossijskogo sojuza promyslennikow i przedprinimatielej na XI Otczotnom sjezdzie RSPD, 6 oktjabria 2000 goda*, Moskwa 2000.
- Zassoursky I., *Media and power in post-Soviet Russia*, Armonk 2004.

NETOGRAFIA

- Amnesty International: Amnistija – politiczeskij chod pieried Olimpiadoj*, Grani.ru [online], [dostęp: 24.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://grani.ru/tags/amnesty/m.222748.html>>.
- Arbatow A., *Tajnaja diplomatija nie imiejat odnoszenija k Chodorkowskomu*, Prawda.ru [online], [dostęp: 26.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.prawda.ru/news/politics/23-12-2013/1186466-hodorkovskij_arbatov-0>.
- Bielskowski S., Diskin I., *Oligarchija i gosudarstwo. Dokład Instituta nacyonalnoj stratieгии*. APN [online], [dostęp: 26.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.apn.ru/publications/article18422.htm>>.
- Bielousow A., *Obmien plennymi*, Znak.com [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.znak.com/moscow/articles/2013-12-20/101699.html>>.
- Bruk D., *Putinskaja amnistija pieried Olimpijskimi igrami*, Gołos Amieriki [online], [dostęp: 24.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.golos-ameriki.ru/content/putin-amnesty-olympics/1814813.html>>.
- Byczkow A., Winokurowa E., *Wladimir Putin nagoworil na rekord* [online], [dostęp: 24.01.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.gazeta.ru/politics/2013/04/24_a_5279345.shtml>.
- Kasparow G., *WWP w intierprietacyi AAW*, Kasparow.ru [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.kasparov.ru/material.php?id=5296FA074355A&section_id=4444F8A447242B>.
- The Khodorkovsky conviction – don't let the door hit you in the ass on the way in*, The Kremlin Stooage [online], [dostęp: 5.04.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://marknesop.wordpress.com/2010/12/29/the-khodorkovsky-conviction-dont-let-the-door-hit-you-in-the-ass-on-the-way-in>>.
- Moody's uchudzilo prognoz rosta WWP Rossii w 2014 godu do 1,5–2,5%*, Banki.ru [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.banki.ru/news/lenta/?id=6238063>>.

- Opalnyj biznesmien Jewgienij Cziczwarkin – o wyborach Priezidenta RF, rossijskoj vlasti, rabach i mordowskich korniach*, Stolica-S.su [online], [dostęp: 28.01.2014]. Dostępny w Internecie: <http://stolicas.su/index.php?option=com_content&task=view&id=17970&Itemid=59>.
- Pawel Podlesnyj: *Chodorkowski był razdrażitelem w naszych odnoszeniach s Zapadom*, Prawda.ru [online], [dostęp: 23.03.2014]. Dostępny w Internecie: <http://www.pravda.ru/news/politics/23-12-2013/1186415-hodorkovskij_podlesniy-0/>.
- Pawel Chodorkowski: *Surkow i Wołoszin podstawili mojego otca*, Rb.ru [online], [dostęp: 2.02.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.rb.ru/article/pavel-hodorkovskiy-surkov-i-voleshin-podstavili-moego-otsta-video/6907307.html>>.
- Piataja kolonna SSZA w Rossii*, Wojna i mir [online], [dostęp: 5.04.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/66061/>>.
- Piontkowski A., „*Gordynia*” i *priedubieżdzenije*, Kasparow.ru [online], [dostęp: 28.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.kasparov.ru/material.php?id=52D44377EC99D>>.
- Piontkowski A., „*Gordynia*” i *priedubieżdzenije II*, Kasparow.ru [online], [dostęp: 28.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.kasparov.ru/material.php?id=52D44377EC99D>>.
- Resolution 1418. *The Circumstances Surrounding the Arrest and Prosecution of Leading Ukos Executives*. Council of Europe. 25 January 2005 [online], [dostęp: 28.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA05/ERES1418.htm>>.
- Rosstat: Promyszlnost' w RF poszła na spad*, MKRU [online], [dostęp: 24.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.mk.ru/economis/news/2014/02/17/985990-rosstat-promyshlennost-v-rf-poshla-na-spad.html>>.
- Russia drops first Greenpeace Arctic 30 case*, BBC. News Europe [online], [dostęp: 27.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25504016>>.
- Russlands Geld ist nicht weg – nur woanders*, „Neue Zürcher Zeitung”, [online], [dostęp: 24.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.nzz.ch/aktuell/wirtschaft/wirtschaftsnachrichten/russlands-geld-ist-nicht-weg--nur-woanders-1.17996215>>.
- Sedakow P., Lewiński A., „*Zawchoz*” iz *Driezdena: kak Wladimir Putin soszelsja s Siergiejem Czemezowym*, Forbes.ru [online], [dostęp: 23.01.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.forbes.ru/sobytiya/obshchestvo/239270-zavhoz-iz-drezdena-kak-vladimir-putin-soshelsya-s-sergeem-chemezowym>>.
- Spicyn W., *Fienomien Chodorkowskogo*, Proza.ru [online], [dostęp: 2.02.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.proza.ru/2014/01/16/2276>>.
- Szubałowa I., *Putin reszilsa na razgovor s narodom* [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.utro.ru/articles/2013/03/22/1108567.shtml>>.
- Towkajło M., Biriukowa L., Iszczenko N., *Michaila Chodorkowskogo wypustiat na swobodu*, Finansy [online], [dostęp: 22.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://finance.rambler.ru/news/economics/139160401.html>>.
- WS objaśnił otkaz sniat' nalogowyje pretienzii k Chodorkowskomu i Lebiediewu osobiennostiami diela JuKOSa*, Prajm [online], [dostęp: 27.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://lprime.ru/Politics/20140129/776572230.html>>.
- Wygon G., *Ocenka nalogowoj nagruzki na rossijskije WINK w 2000–2001 godach*, Moskwa 2002 [online], [dostęp: 26.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://www.ifs.ru/upload/otb-1002.pdf>>.
- Zaricki A., *Kak i poczemu amnistija Chodorkowskogo i Pussy Riot rodila nowych politicheskich zalożnikow vlasti*, Sobiesednik.ru [online], [dostęp: 25.03.2014]. Dostępny w Internecie: <<http://sobesednik.ru/politics/20140104-kak-i-pochemu-amnistiya-khodorkovskogo-i-pussy-riot-rodila-novykh-politicheskikh-z>>.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy skutków ułaskawienia przez prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina założyciela firmy naftowej Jukos Michaiła Chodorkowskiego. Autor przedstawił szeroką analizę możliwych przyczyn decyzji Prezydenta Rosji, jak również przybliżył obowiązujące w tym kraju podstawy prawne regulujące procedurę ułaskawienia. W myśl dotychczasowej praktyki złożenie prośby o ułaskawienie jednoznaczne było z przyznaniem się osadzonego do winy, czego ani Chodorkowski, ani też jego współnik nie chcieli uczynić. Zdaniem autora udało się wypracować kompromis; rosyjskie przepisy wymagają osobistego sformułowania prośby o ułaskawienie, jednak przyznanie się do winy nie jest obowiązkowym elementem tej procedury. Wśród możliwych przyczyn uwolnienia Chodorkowskiego wymieniono takie czynniki, jak: próba poprawy wizerunku Rosji przed inauguracją zimowych igrzysk olimpijskich w Soczi; wykazanie niesłuszności zarzutów o łamaniu praw człowieka w przedmiotowej sprawie; odwrócenie uwagi opinii publicznej od pogarszającej się sytuacji geopolitycznej w Federacji Rosyjskiej; próba zagłuszenia głosów opozycji obalającej mit o sukcesach dyplomatycznych Prezydenta Putina; czy też próba demonstracji szczególnej więzi politycznej między Rosją i Niemcami, które pośredniczyły w procesie uwalniania Chodorkowskiego. Autor zwrócił uwagę także na fakt, że uwolnienie Chodorkowskiego nie było związane z amnestią więźniów ogłoszoną przez Dumę Państwową na cześć dwudziestolecia rosyjskiej konstytucji i jego zdaniem ostatnie zmiany polityczne w Rosji potwierdzają teorie o próbie poprawy wizerunku. W artykule zawarto także obszerną analizę systemu opodatkowania największych rosyjskich koncernów naftowych w latach 2000–2001 i przybliżył możliwe motywy aresztowania Chodorkowskiego. Zdaniem autora zdziwienie wywołuje nie tyle utrzymywanie się w społeczeństwie rosyjskim dużego zaufania do władzy państwowej, lecz postawa wpływowego rosyjskiego biznesu i liberalnych polityków.

Słowa kluczowe: Chodorkowski, więzień polityczny, Jukos, ułaskawienie, oligarchia, Putin

RELEASE OF MIKHAIL KHODORKOVSKY: NEW STAGE OF RUSSIAN LIBERALIZATION?

Summary

The article relates to the results of pardoning the founder of Jukos oil company Mikhail Khodorkovsky by the Russian President Vladimir Putin. The author has laid down a broad analysis of possible causes of Russian President's decision as well as shown the legal basis in force in this country, regulating the procedure of a pardon. According to contemporary practice, a plea for pardon was considered as same to a confession to committing a crime, what was what neither Khodorkovski nor his partner wanted to do. According to the author the compromise was reached; Russian regulations demands for personally formulated a plea for pardon, however confession to a crime is no longer an obligatory element of the procedure. Among possible causes for releasing Khodorkovsky there were mentioned such factors as: an attempt to improve the image of Russia before the inauguration of Winter Games in Sochi; establishing the lack of validation of accusations of breaking the human rights in discussed case; shifting a focus of public opinion from deteriorating geopolitical situation of the Russian Federation; an attempt to mute the voices of the opposition which was trying to bring down the myth of President Putin's diplomatic successes; or an attempt to demonstrate special political bounds between

Russia and Germany, which participated in the release of Khodorkovsky. The author also underlined the fact that the release of Khodorkovsky was not connected to the amnesty of prisoners announced by the State's Duma on the occasion of the 20th anniversary of the Russian Constitution. According to the author the latest political changes in Russia prove the theories about a need to improve the image. In the article there was also included a broad analysis of a taxation system concerning the largest Russian oil companies in 2000–2001 and pointed out the possible motives of Khodorkovsky's arrestment. According to the author the surprising issue is not a constant support of the Russian society to the government, but the behaviour of the influential Russian businessmen and liberal politicians.

Keywords: Khodorkovsky, political prisoner, Jukos, pardon, oligarchy, Putin